

JESU LI HRVATI SUDJELOVALI U KOSOVSKOJ BICI 1389. GODINE?

Stjepan Antoljak

Od 13. IV. 1989, kada sam u Arhivu Hrvatske održao predavanje »Hrvati su sudjelovali u bici na Kosovu polju 1389. godine« do danas, 27. VI, kada mi je ponuđen naslov »O hrvatskom sudjelovanju u kosovskoj bici« da s njime sudjelujem u obliku saopćenja na našem znanstvenom kolokviju u povodu 600-godišnjice kosovske bitke u čitaonici istoga Arhiva, prošla su puna 2 i pol mjeseca. Kroz to vrijeme reagirali su naša televizija i dnevne novine na tu moju tvrdnju na razne načine i prokomentirali su je kako im je izgledalo najzgodnije.

Čak je redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i akademik SANU dr. Sima Ćirković, na upit novinara Pavla Pavlovića (Novosti, Beograd, 24. IV. 1989) koji ga je upozorio na moje teze u vezi s forolivskim analima, rekao: »Tvrdnja profesora Antoljaka nije ni *neverovatna ni nepouzdana* (S. A.). S druge strane, to nije potvrđeno izvorima najbližim vremenu bitke, a oni su vrlo malobrojni.« Kako je Ćirković i sam pisao o kosovskom boju, on i sada »u banu Ivanu Paližni vidi Ivaniša Horvata«, koji je bio blizak s Tvrdkom.

Uz ovo sam slobodan dodati da je 19. V. 1989. u Prištini održan naučni skup »Šest vekova od kosovske bitke«, koji su organizirali Savez društava istoričara Kosova i Institut za istoriju Kosova. Nažalost na njemu se nije nitko izravno kritički osvrnuo na izvore o toj bici i konačno ocijenio njihovu vrijednost i uporabivost, a tako ni 3. VI. na novom naučnom skupu u istom mjestu, organiziranom od Prištinskog univerziteta. Ali zato je na Naučnom skupu, koji je održan 19. VI. u Akademiji nauka i umjetnosti u Sarajevu, posvećenom 600-godišnjici kosovske bitke Sima Ćirković u svome referatu općenito upozorio kako je »kritičkim pretresanjem izvora o kosovskoj bitki, odbacivanjem onoga što je legendarno i što izražava shvatanja i iskustva kasnijih vremena, odbacivanjem onoga što se na bitku uopšte ne odnosi, uveliko *sužena podloga, a time je ograničen i repertoar mogućnih pitanja i odgovora*« (S. A.). Nadalje je upozorio »da svi dosada poznati izvori iz 1389. ili sasvim otvoreno slave hrišćanski triumf ili su prilično neodređeni: o turskoj pobjedi ne govori nijedan«. Pokazalo se »da grupu najstarijih izvora« (po njemu: pismo Tvrdka Trogiranima od 1. VIII. 1389. i opet po njemu: neodređeni ili najstariji spomen ove bitke, svega 12 dana poslije nje, dakona

Ignjatija iz Astravije: S. A.) »čine uopšteni odnosi koji su znatnim delom uobličeni pod uticajem opštih shvatanja, a ne samo dobijenih informacija« itd. (Muharem Durić, Naučni skup o kosovskom boju u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, Politika, Beograd, 20. VI. 1989, 7).

Kako se od davno najavljenog naučnog skupa SANU u Beogradu očekivalo prema dotadašnjim najavama da će baciti više svjetla na taj boj, on je konačno održan od 22. do 24. VI. o.g. pod nazivom: »Kosovska bitka, istorija i tradicija«. Taj skup privukao je pažnju i domaćih i stranih istraživača, ali upravo na taj međunarodni skup začudo ipak nije pozvan nitko iz Zagreba, tj. nitko iz Hrvatske nije prisustvovao tome naučnom skupu, pa čak nije bilo referenata ni iz drugih republika, već samo iz Srbije, kako je to ne samo uočio akademik Vaso Čubrilović u svome intervjuu Teodoru Anđeliću u NIN-u (25. VI. 1989, VIII) nego i izjavio svoje mišljenje »da je to pogrešno«.

Ali zato je na tom istom skupu Tomas Emerson, profesor iz SAD, izložio svoje predavanje o firentinskoj kronici, čiji mu je autor, po svemu sudeći, bio suvremenik kosovskih događaja, stanoviti Pijero Đovanini Minerberti, odnosno njegov otac. Ova kronika po Emersonu pokreće niz pitanja, a u njoj ima i zbrkanih mjesta. Po izlaganju Emersona ista kronika navodi kako je Murat ušao u Rašku u lipnju 1389. sa 140.000 ljudi, dok je knez Lazar okupio oko 70.000 ratnika, među kojima su bila i neka ugarska, bosanska, njemačka i druga slavenska gospoda i najamnici. U toj kronici se spominje i 12 najhrabrijih ratnika, od kojih je jedan ubio Murata itd. (R. Đurić-M. Živković, Što su pisali savremenici boja na Kosovu, Politika, Beograd, 24. VI. 1989, 7).

Na temelju novinskog izvještaja o ovom Emersonovom izlaganju mislim da se on prevario o starosti ove kronike i njezinih autora, jer ima nekoliko od nje starijih firentinskih kronika, suvremenih događajima iz kraja 14. st. i kosovskoj bitki (Bruni, Bracciolini, Dati) i jer su ti podaci očito uzeti iz kasnijih, a ne izvora suvremenih bici na Kosovu. Stoga dok to Emersonovo izlaganje ne bude tiskano, možemo reći samo toliko.

U vezi sa samom proslavom ove bitke napomenuo bih još ovo: kada je nedavno delegacija Jugoslavije posjetila u Rimu papu Ivana Pavla II i upoznala ga da se ove godine u Jugoslaviji obilježava 600-godišnjica kosovske bitke, u kojoj su, što je papi posebno naglašeno, Srbi s ostalim jugoslavenskim narodima branili Evropu od turskog razaranja, papa je rekao »kako mu je to poznato pa i to da su u pomenutoj bici poginula oba vladara« (Đoko Stojčević, Milenijum i više posle, Politika, Beograd, 3. VI. 1989). Slično je izjavio ovih dana u intervjuu novinaru NIN-a Milu Gligoroviću i srpski patrijarh German riječima kako je na Kosovu polju »pod knezom Lazarom stao srpski hrišćanski narod i ostali hrišćani u odbranu krsta od nekrsta, u odbranu slobode od ropstva, svetlosti od tame, kulture od varvarstva« (NIN, Beograd, 25. VI. 1989, IV).

Sve je ovo lijepo i općenito rečeno i pisano, a pisat će se i dalje. Ali mi smo ipak i dalje uvjereni i slažemo se s tvrdnjom Lj. Kovačevića, koji je još 1888. g. napisao kako ostaje i ubuduće da je »kosovska bitka pokrivena gustom tamom neizvesnosti i isprepletana poetskim tvorevinama narodne mašte« (Lj. Kovačević, Vuk Branković, Godišnjica Nikole Čupića X, Beograd

1888, 298) ili kako je 1902. kazao F. Šišić: »Izvori za kos. bitku nijesu mnogobrojni, ali su od veće česti iz mnogo kasnijeg doba, ter između sebe protuslovni, tako da nauka još i danas nije u potankostima došla do pouzdana rezultata« (F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić i njegovo doba, Zagreb 1902, 72, 73).

Inače evo što o kosovskoj bici, a u vezi sa sudjelovanjem Hrvata u tom boju, piše već spomenute 1902. g. Šišić: »U cik proljeća povede Murat 1389. golemu vojsku iz Plovdiva preko Ihtimana, Čustendila i Kratova na odlučni megdan... Obje se vojske sastadoše na Kosovu polju 15. VI. Kosovo polje je kao stvoreno da bude odlučno bojište. Vojske naime, koje s jedne strane iz Srbije i Bosne, a s druge strane iz Makedonije i Trakije idu, moraju se na tom polju sukobiti a to i sama historija potvrđuje: g. 1073. potukli su Srbi tuđe bizantijsku vojsku nedaleko Prištine; oko 1170. Nemanja pobjedi nad braćom svojom i tako se utvrdio na svom prijestolju; 1448. postrada ovdje Ivan Hunyady u boju sa Turcima, a 1689. austr. general Piccolomini« i »napokon 1831. Husein kapetan Gradašćević«. Kao što smo već rekli, »izvori za kos. bitku nijesu mnogobrojni, ali su od veće česti iz mnogo kasnijeg doba, ter između sebe protuslovni... S knezom Lazarom borila se je i bos. vojska, koju je Tvrdko pod vodstvom vojvode Vlatka Vukovića poslao Lazaru u pomoć. Vrlo je vjerovatno da je u njoj bio i vojvoda Hrvoje, dok se u jednom izvoru izričito navodi Ivan Horvat. Izgledalo je da su kršćani ispočetka pobjedili, što se tumači sa pismom Tvrdka 1. VIII. 1389. iz Sutjeske Trogiru, da je 15. juna (!S. A.) na Kosovu pobjedio Murata, koji je već sebi pokorio mnoge narode, te upravo sada pokušao provaliti u bosanske i dalmatinske strane... To isto poručuje Tvrdku i Firenza, koja mu 20. X. čestita...«¹

Iz isječka ovoga Šišićeva izlaganja o kosovskoj bici, a tako i iz drugih knjiga i radova kao i članaka može se odmah uočiti da upravo zbog kontradiktornosti ranijih i nešto kasnijih izvora i danas tapkamo u stanovitom mraku oko pojedinih događaja i pitanja iz ove presudne 1389, povezane s 15. VI. kao točnim datumom bitke na Kosovu polju, a pogotovo u vezi sa sudjelovanjem Hrvata u njoj.

Zato pođimo redom s kritičkim aparatom proučavanja izvora, ostavivši postrani svu onu historijsku mnogobrojnu literaturu o tome zakučastom problemu.

Prvi suvremeni izvori su dva pisma. Prvo je pismo Stjepana Tvrdka, kralja »Rascie, Bosne, Maritimeque etc.« iz Sutjeske 1. VIII. 1389, upućeno Trogiranima, u kome ih obavještava preko svoga posebnog poslanika kako je trijumfalno pobijedio (cum triumpho campo conflimus) Turke u boju« 20. VI. »i kako je sultan Murat, podvlastivši mnoge narode, došao sa svoja dva sina do njegovih zemalja sa namjerom da ih ugrozi te poslije da navali i na njihove (vestras) zemlje, ali je bio poražen i malo tko je od Turaka ostao živ«²

¹ F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, 72, 73.

² J. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelodami 1666, 415; Isti, o. c., Vindobonae 1758, 248, 249; T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVII, Zagreb 198, 212, 213.

S ovim pismom, koje je »danas izgubljeno«,³ nadopunjuje se i drugo pismo Stjepana Tvrdka, pisano firentinskoj općini, koje je također zametnuto ili izgubljeno. No zato je njegov sadržaj sačuvan u odgovoru te iste općine 20. X. 1389. g. »Regi Bossine«,⁴ tj. kralju Stjepanu Tvrdku. I dok za ono Tvrdkovo pismo Trogiranima samo možemo reći da je danas »izgubljeno«, sasna drugi historijat ima pismo firentinske općine od 20. X. 1389. upućeno bosanskom kralju Tvrdku, na što se dosada nijedan naš historičar nije osvrnuo.

Naime prvi koji je ovo pismo tiskao bio je austrijski učeni benediktinac Bernhard Petz ili Pez (r. u Mölku 22. II. 1683.—u. u Mölku 27. III. 1735) u »Codex diplomatico-historico epistolaris, quo vetera monumenta e saeculo Christi quinto usque ad decimum fere sextum continentur totiusque pene Europae historia illustratur« pars III, koji je kao V. svezak djela »The-saurus anecdotorum novissimus, seu veterum monumentorum, praecipue ecclesiasticorum ex Germanicis potissimum Bibliothecis adornat collectio (S. A.) recentissimo cum praefationibus et observationibus pracviis«. Taj svezak je izišao 1728. g. u Augsburgu (Augusta Vindelicorum).⁵ U njemu je na str. 89. prvo dan mali regest ovog pisma: Gratulatur Regi Bosniae reportatam de Turcis victoriam, a onda slijedi tekst: »Serenissime, atque Christianissime Princeps...«

Istom 1834. je taj isti dokument bez ikakva komentara prenio iz Petza G. Fejer. On je prvo dao ispred teksta ove isprave regest, koji glasi ovako: An. Ch. 1389. Collucius, Florentiae Cancellarius, de victoria reportata Regi Bosniae aggratulatur, a onda sam njezin tekst počinje ovim riječima: Col-lucius Cancellarius Florentinus Serenissime, atque christianissime Prin-ceps..., dok je na kraju toga pisma iza datacije stavio: Apud Pecz Cod. Diplomatico-Historico Epist. P. III no 12, p. 89.⁶

Tek 1868. prvi u nas Rački, također citirajući Petzov »Cod. dipl. hist. epistol. P. III, p. 89«, nije ušao u objašnjenje sadržaja teksta ovoga pisma, koji je donio većinom samo u hrvatskom prijevodu.⁷ Istom 1871. g. ruski historičar V. Makušev je taj dokument objelodanio i naznačio da se čuva »u državnom arhivu u Firenzi (Archivio di Stato — Firenze) pod: Signori, Carteggio. Missive. Registri. I. Cancell. Volum. 21, fol. 137«,⁸ ne naznačujući da su to pismo već prije objavili u cijelosti Petz i Fejer.

³ F. Šišić, Nov prilog o Kosovskom boju, Starohrvatska prosvjeta NS I, Za-greb—Knin 1927, 92 i bilj. 5.

⁴ V. Makušev, Prilozi k srpskoj istoriji XIV. i XV. veka, Glasnik srpskog učenog društva XXXII, Beograd 1871, 173—175; I sti, Monumenta historica Slavo-rum meridionalium tomus I, vol. 1, Varsaviae 1874, 528, 529.

⁵ C. von Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich 22, Wien 1870, 145, 148.

⁶ G. Fejer, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1, Bu-dae 1834, 567—569.

⁷ Fr. Rački, Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV sto-ljeća, Rad JAZU III, Zagreb 1868, 93, 94.

⁸ Makušev, Prilozi..., GSUD XXXII, 173—175, 177.

Kada je Rački 1889. ponovno citirao ovo pismo, naveo je da se ono nalazi »u arhivu florent. Signori Carteggio, Missivi, registri I, Canc. vol. 21, f. 137. Makušev, Monumenta histor. Slav. mer. I, 528. Rad III, 93, 94«, a zaboravljajući Petza te zato sada i donosi malo drukčije ove iste izvatke iz toga pisma u hrv. prijevodu.⁹

Počev pak od St. Novakovića¹⁰ pa nadalje srpski historičari citiraju ovo pismo uvijek prema nalazu Makuševa u Firenzi i tako je to išlo sve do danas. Međutim svi oni nisu znali da je Petz još 1728. pronašao zbirku pisama čuvenoga humanista Lina Coluccia Salutatia (r. 16. II. 1331. — u. Firenze, 4. V. 1405), kancelara firentinske općine (od 1375. dalje)¹¹ iz 1389, koji je pisao i ono pismo od 20. X. 1389. Tvrdku, i to u biblioteci benediktinske opatije u Wiblingenu, nedaleko od Ulma, koja je od 1700. neposredno spadala pod prednjoaustrijsku vladu (gl. Johann Hübner's Lexicon . . ., Leipzig 1789, 2857) i izdao je u V. svesku navedenog »Thesaurusa« pod naslovom: »Codex . . .«, a pod imenom »Collucij Cancellarii Florentinae Epistolae, vel suo, vel aliorum nomine scriptae« (od 79. strane dalje).

U toj zbirci je i ono Collucievo pismo od 20. X. 1389. godine. Kada sam dobio posredstvom dr. R. Katičića i dr. M. Kurelca fotokopiju toga pisma objelodanjenog od Petza, usporedio sam ga s onim pismom, pronađenim od Makuševa u Firenzi i uočio sam brojne veće ili manje razlike u tekstovima. Time sam stavljen pred činjenicu da se opredijelim koji je tekst stariji i vjerodostojniji. Svakako bi onaj u Collucievoj zbirci u Wiblingenu trebao biti stariji, a onaj u Firenzi nešto kasniji. No to su samo pretpostavke i zato bi trebalo oba ova teksta u rukopisu na licu mjesta pregledati i dati onda svoj sud, a možda bi se usput moglo i pronaći Tvrdkovo pismo firentinskoj općini, pisano prije listopada 1389. Dotle unatoč svemu ovome moramo i ovo pismo, sačuvano u prijepisu na dva mjesta, primiti kao izvor prvoga reda, dok se tokom vremena ne uvjerimo koje je zapravo originalni prijepis, a koje kasniji prijepis! Svakako ovo pismo od 20. X. 1389. po svome je sadržaju mnogo bogatije od onoga od 1. VIII. 1389. godine.

U tom pismu firentinska općina ponavlja, na osnovi Tvrdkova pisma upućenog njoj, kao i iz pisma mnogih ljudi i dospjelih glasina, da je doznala za njegov trijumf, tj. da je Murat, koji je namjeravao istrijebiti s lica zemlje kršćanstvo i ime Spasitelja, ludo prodro preko »naših kraljevina« (fines nostrorum regnorum invaserat) te je poginuo na Kosovu polju (in loco qui campus turdorum dicitur) zajedno sa dva svoja sina i neizbrojenim tisućama svoje vojske. Ujedno se slavi i onih 12 velmoža¹² koji su pro-

⁹ Fr. Rački, Boj na Kosovu, Uzroci i posljedice. Rad JAZU XCIII, Zagreb 1889, 34.

¹⁰ St. Novaković, Italijanski arhivi i naša istorija. V. Makušev, Italijanske arhive i hranjaščiesja v' nih' materialy dlja slavjanskoj istorie. Florentinsky gosudarstvenyj arhiv'. St. Peterburg 1870, 42 str. GSUD XI (XXVIII), Beograd 1870, 435—437.

¹¹ Enciclopedia cattolica X, Città di Vaticano 1953, 1708, 1709.

¹² I dok se u ovom pismu od 20. X. 1389. ti na latinskom nazivaju: »felicis duodecim illae Proceres . . .« (B. Petz, o. c. V, 89), dotle se u bosanskim vladarskim poveljama ćirilicom iz o. 1353. i 1354. g. navode: »... dumadescte (tj. 12 : S. A) dobreh

drli do Muratova šatora i gdje je jedan od njih mačem ubio Murata te ova općina zahvaljuje bosanskom kralju što ju je o tolikoj sreći ne samo izvijestio nego i učinio njezinim sudionikom i sudrugom.¹³

Ovo pismo su prevodili brojni naši historičari počev od Franje Račkoga (1868) pa do Sime Ćirkovića (1959).¹⁴ No nijedan od njih nije osim Pavla Šafarika¹⁵ preveo to pismo u cijelosti, već samo u manjem ili većem dijelu, a usto se svi ti prijevodi donekle razlikuju u pojedinim izrazima.

Drugim riječima unatoč svim tim prijevodima bitni sadržaj navedenoga pisma ostao je uglavnom isti. Ali zato je ono i bilo prokomentirano. No to su učinili samo neki naši historičari. Tako Stojan Novaković ovo pismo smatra »za nas Srbe čudnim ali ipak važnim pismom« te iznosi kakav je odjek imalo u Italiji.¹⁶ Ilarion pak Ruvarac drži da je najpametnije »ne osvrutati se na ta oba pisma«,¹⁷ dok Šišić donoseći djelomično ovaj Ruvarčev citat dodaje: »Nije to jedini puta, kad je zaslužni i oštroumni istinoljubac Ilarion Ruvarac išao svojim jetkim sudom predaleko.« Ali ipak se Šišić opredjeljuje da u onom pismu ima megalomanskog veličanja, iako se može dopustiti da je Tvrdko držao »da nije potučen na Kosovu«.¹⁸

Oba ova pisma kao prvorazredni izvori odnose se dakle indirektno, kako ćemo malo kasnije vidjeti, i na sudjelovanje Hrvata na Kosovu, jer su svi ti podaci izravno povezani s ličnošću Tvrdka. Da je tomu tako, potvrđuje i nešto kasniji izvor, koji se tiče i pitanja sudjelovanja Hrvata na Kosovu polju.

Taj izvor su tzv. *Annales forolivienses* (nazvani po mjestu Forli, mjestu između Bologne i Firenze), u kojima se ovaj podatak nalazi. Njih je sastavio o. 1482. g. anonimni autor, a oni su se čuvali u obitelji Brandolini. Te anale obitelj je stavila na raspolaganje L. A. Muratoriu i on ih je tiskao 1733. u Milanu. Ovi anali idu od 1275. do 1473. godine i većinom su u njima opisani događaji koji su se zbili u Italiji u ovom razdoblju. Naš navedeni izvorni podatak, koji se zapravo jedini odnosi na našu povijest, a ne znamo iz kojega je starijega izvora i kada uzet, nalazi se kao isječak između opisanja zbivanja u Romagnoli i u Bologni. Stoga je uistinu malo čudno zašto je uzet i prepisan iz drugoga starijega, možda suvremenog izvora bojevima s Turcima te odabran od navedenog anonima baš taj jedinstveni za

Bošnan...« (Lj. Thalloczy, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva, Glasnik zemaljskog muzeja iz Bosne i Hercegovine XVIII, Sarajevo 1906, 409–411), što Thalloczy prevodi sa: »12 klevetnika Bošnjana«.

¹³ Makušev, Prilozi..., Glasnik SUD XXXII, 173–175.

¹⁴ Fr. Rački, Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV stoljeća, Rad JAZU III, Zagreb 1868, 93, 94 i S. Ćirković, Srednjeevokovna srpska država. Na izvorima istorije sv. 9, Zagreb 1959, 113, 114.

¹⁵ Gl. Makušev, o. c., GSUD XXXII, 175–177.

¹⁶ Novaković, Italijanski arhivi i naša istorija. V. Makušev, Italijanske arhive, 435.

¹⁷ I. Ruvarac, O knezu Lazaru, Novi Sad 1887, 223.

¹⁸ Šišić, Nov prilog, 93, 94.

nas podatak, koji pretežno dosadašnji naši naučni radnici, a napose historičari, začudo nisu štampana od Muratoria ni vidjeli a pogotovo sasma pravilno u cijelosti protumačili.

Kako je taj izvorni podatak dosta kratak, to ga donosim u njegovu originalnom tekstu na latinskom jeziku: »Eodem anno (tj. 1389: S. A.) de mense Junii. Apud Durachium Amorpho Theucrorum rege Graeciae et Dalmatiae agrum devastante, et omnia depopulante, contra Christianos horrida bella committuntur; sed contra Theucros quibusdam conjuratis Christi-Fidelibus, Rege Rassi, Rege Ungariae, Comite Lazaro, et *Domino Johanne banno cum Crucesignatis* (S. A.) interemptus est ipse Amorphus, utroque exercitu *in campis* (S. A.) remanente, maximo tamen cum caede...«¹⁹

U slobodnom pak prijevodu na hrvatskom ili srpskom jeziku ovaj isječak ovako glasi: U istoj godini (tj. 1389: S. A.) mjeseca lipnja. Kod Drača Murat, kralj Turaka je opljačkao predjel (agrum) Grčke i Dalmacije i sve opustošio te su se protiv kršćana vodili strašni ratovi; ali su se protiv Turaka zavjerali bili neki od kršćanskih vjernika: kralj Raške, kralj Ugarske, knez Lazar i gospodin Ivan ban s križarima te je poginuo sam Murat, a jedna i druga vojska je ipak na bojnim poljima (*in campis*) preostala (*remanente*) s najvećim pokoljem (krvoprolićem, porazom: caede: S. A.).

A sada da vidimo kako su pojedini naši historičari taj izvorni pasus shvatili i protumačili. Tako je F. Rački prvi u Hrvatskoj pisao o sudjelovanju Hrvata u bici na Kosovu polju 1389, tj. hrvatskih četa »pod Ivanom Horvatom« i upozorio da je ta vijest sačuvana »samo u forolivskim analima«. Kao dokaz da ova »viest ne samo ne sadržaje u sebi ništa nevjerovatno, nego stoji u tiesnom savezu s drugimi događajima, koji se tiču i Bosne i Srbije«, dao je citat iz Muratoria *Scriptores rer. ital. XXXII, 196*, čiji je tekst ponešto proizvoljno izmijenio.²⁰

Na ovo pitanje o sudjelovanju Hrvata osvrnuo se kritički I. Ruvarac, upozoravajući na nepouzdanost toga dokumenta, koji donosi točnije od Račkoga, služeći se valjda A. Huberovom *Geschichte Österreichs* (II, 347). Ujedno kaže da Ivan Horvat nije bio hrvatski već mačvanski ban, pa da zato nije ni mogao dovesti hrvatske jedinice na Kosovo i da je htio. Na kraju se pita »da nije Talijan, koji je napisao ovo u onim analima, mislio na *Ivana Paližnu Crucifera*« (S. A.)? No mislio on koga mu drago, dodaje Ruvarac: »ja mislim da će se na mutno to kazivanje teško ko pozvati (S. A.), kad uspiše povest o boju na Kosovu 1389... Hrvati dakle nisu (S. A.) — bili su na domu zbunjeni, pa nisu mogli doći braći svojoj u pomoć«²¹ (S. A.). Na ovakvo Ruvarčevo negiranje forolivskih anala u vezi s Ivanom Horvatom nije se promijenilo mišljenje Račkoga, koji je 1889. u svojem posebnom radu »Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice«²² ostao na stajalištu da o

¹⁹ *Annales Forolivienses ab anno MCCLXXV usque ad annum MCCCCLXXXIII Anonymo auctore. Nunc primum prodeunt ex manuscripto codice Comitum Brandolini de Brandolinis. Ludovicus Antonius Muratorius, Rerum italicarum scriptores 22, Mediolani 1733, 196.*

²⁰ Rački, *Pokret*, 92.

²¹ Ruvarac, o. c., 331—333.

²² Rad JAZU XCVII, Zagreb 1889, 50, 51.

sudjelovanju Ivana Horvata na Kosovu »sačuvala se je viest samo u *forolivskom ljetopisu*« (S. A.) te da »ova viest ne samo ne sadržaje u sebi ništa nevjerovatna, nego stoji u tiesnom savezu s drugim događajima, koji se tiču Bosne i Srbije, te joj se *razborito ne može prigovoriti*« (S. A.).

Otada je prošlo dosta vremena, kada se 1902. indirektno na taj kasniji izvorni podatak osvrnuo F. Šišić²³ i utvrdio da se »u jednom izvoru izričito navodi ban Ivaniš Horvat«. No već 1927. on to svoje mišljenje ispravlja i opširnije razlaže. Slično je učinio s tekstom ovih anala kao i Rački. Ujedno Šišić za taj podatak kaže da je »jamačno« preuzet »iz starijeg izvora« te da »Rex Rasciae (u Muratoria: Rassi: S. A.) je Stjepan Tvrdko«, dok »Žigmundovo učešće je netačno.²⁴ Ban Ivan sa križarskim vitezovima (tj. ivanovcima) može samo Ivan od Paližne da bude. Prije svega on je bio prior Vranski, dakle komandant križarskih vitezova, drugo, on se kitio titulom hrv.dalm.slav. bana još od 1386. pa do smrti, 1391., imenovan takvim od strane Karla II Dračkoga i napuljskog dvora (Šišić, *Memoriale Pauli de Paulo*, Zagreb 1904, 57),²⁵ i najzad, on je još od 1383. u najtješnjoj vezi s kraljem Stjepanom Tvrdkom i ostao mu vjeran do smrti.« Ali »zato Ivan Horvat bio je mačvanski ban od 1375. do 1381., a 1389. nije vršio nikakvu bansku čast, a pogotovo nije nikad zapovijedao križarskim vitezovima. *Zato je mišljenje Račkoga neispravno*« (S. A.). Stoga piše Šišić, da je »veoma... vjerovatno« (S. A.) da je u bosanskoj vojsci pod vojvodom Vlatkom Vukovićem »sudjelovao i hrvatski ban Ivan od Paližne (1386—1391) s nekim svojim križarskim (ivanovskim) vitezovima, a ne bivši mačvanski ban Ivan od Hrvata ili Horvat (1375—1381), brat zagrebačkog biskupa Pavla.«²⁶ To je uglavnom ponovio i 1939. g. u članku »Bitka na Kosovu« (Novosti, Zagreb, 28. VI. 1939, 5), te je dodao da je Ivan od Paližne »od 1387. do smrti u najtješnjoj vezi sa kraljem Stjepanom Tvrdkom« i bio »vodja njegove stranke među Hrvatima«.

God. 1956. napisao je Gavro Škrivanić rad pod naslovom: »Kosovska bitka (15. juni 1389)«, u izdanju Istoriskog instituta NRCG (Cetinje 1956). U njemu se i on dosta kratko osvrnuo na pitanje jesu li Hrvati sudjelovali u kosovskoj bici. Tom prilikom je iznio da je na to pitanje odgovorio »negativno« I. Ruvarac »ukazujući na nepouzdanost dokumenta na osnovu kojeg F. Rački tvrdi da su i oni učestvovali« te dodaje tome samo jedan dio

²³ Šišić, *Hrvoje*, 72, 73.

²⁴ Interesantno je da se u listini cara Leopolda I od 27. X. 1688 (Beč) govori i kako je Sigismund car rimski i kralj Ugarske (Hungariae regi) sa despotom Lazarom na Kosovu polju došao mu u pomoć te su se sukobili sa turskim carem Muratom (Amurates), kojega je zadavio rukama knez Miloš Kobilić (princeps Miles Kobilich) i tada je knez (princeps) Lazar za plaćanje rimske i ugarske vojske prodao dvije pokrajine itd. (J. Radonić, *Prilozi za istoriju Srba u Ugarskoj u XVI, XVII i XVIII veku I*, Novi Sad 1909, 41).

²⁵ Po Kukuljeviću (I. Kukuljević, *Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj*, Rad JAZU 81, Zagreb 1886, 68) Karlo Drački je Ivana Paližnu odmah početkom 1386. imenovao banom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a ostao je vranski prior i dalje.

²⁶ Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 90, 91, bilj. 2.

isječka iz onih anala, ne naznačujući ni koji su ni tko ih je izdao. U vezi sa svim tim on usvaja »Ruvarčevo mišljenje da Hrvati nisu učestvovali u Kosovskoj bici 1389. godine« i prepričava zašto Ivan Horvat nije ondje mogao biti te ako se ipak ban Horvat našao na Kosovu, »onda ni u tome slučaju, on kao mačvanski ban nije bio predstavnik Hrvata niti sa *Hrvatima, jer su oni, kao ugarski podanici* ratovali sa bosanskim kraljem oko dalmatinskih gradova«²⁷ (S. A.). Šest godina kasnije (1962) Mihajlo Dinić piše kako je »po jednom talijanskom letopisu« Murat poginuo u sukobu »cum rege Rasciae (Rassi: S. A.), rege Ungariae, comite Lazaro et domino Johanne banno cum cruce signatis«, iz čega se izvodi da je na Kosovu bio i »*jedan dio Hrvata*« (S. A.). Naposljetku »i forolivski letopis (Annales Forolivienses) govori da je boj ostao *nerješeno* (S. A.); obe strane ostale su na bojištu, sa vrlo teškim gubicima (utroque exercitu *in campo* (S. A.) remanente, maxima tamen caede)«²⁸. I dok se u našoj historiografiji i dalje raspravljalo da li je Hrvate vodio Ivan Horvat ili vranski prior i ban Ivan Paližna,²⁹ u zadnje doba se Eduard Peričić osvrnuo kritički na ovaj podatak u navedenim analima te se uz izvjesno obrazloženje opredijelio da se pod »Johanne Banno« krije ban hrvatsko-dalmatinski Ivan Paližna, a ne Ivan Horvat, mačvanski ban,³⁰ čime je samo podgrijao neka prijašnja nagađanja, ne navodeći tko su im autori (npr. Šišić).³¹

I 1986. i 1989. se Kosta Milutinović također pozabavio ovim pitanjem u poglavlju: »Kontraverze o bici na Kosovu 1389.« u svojoj knjizi »Studije iz srpske i hrvatske istoriografije«, donijevši i točno onaj citat iz forolivskih anala, kao i mišljenja na osnovi toga izvora o sudjelovanju Hrvata pod vodstvom Ivana Horvata ili Ivana Paližne. Tom prilikom je zaključio da bez obzira na to da li je bliža historijskoj istini hipoteza Fr. Račkoga, K. Jirečeka i N. Radojčića, po kojoj je Hrvate u kosovskoj bici predvodio Ivaniš Horvat, ili pak hipoteza V. Čorovića, M. Dinića i E. Peričića, po kojoj je na čelu Hrvata stajao Ivan Paližna, »*verovatno je da su na strani Srba i Bosanaca bili i Hrvati*« (S. A.) — »u jednom od najsudbonosnijih časova naše istorije«.³² 1988. pak R. Mihaljčić u »Politici« pod naslovom »Boj na Kosovu«

²⁷ Škrivanić, o. c., 44.

²⁸ M. Dinić, Kosovska bitka, Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, 336.

²⁹ Gl. za to opširnije: K. Milutinović, Studije iz srpske i hrvatske istoriografije, Matica srpska, Novi Sad 1986, 73—76.

³⁰ E. Peričić, Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić, Radovi Instituta za društvene znanosti JAZU XVIII, Zadar 1971, 279.

³¹ E. Peričić kaže isprva da su se na Kosovu bile »bosanske snage pod vodstvom Vlatka Hranića i hrvatske (S. A.) pod vodstvom bana Ivana, te donoseći onaj izvadak iz forolivskih anala smatra da je »vođa Hrvata na Kosovu bio Ivan od Paližne«. Nadalje stavljajući se u dilemu o kojem se zapravo Ivanu radi, da li o Ivanišu Horvatu ili pak o Ivanu Paližni, jer su »i jedan i drugi nosili naslov bana, Horvat mačvanskog a Paližna hrvatsko-dalmatinskog i obojica bijahu saveznici Lazarevi« Peričić se ipak opredjeljuje »za Ivana od Paližne« i pokušava pojasniti zašto (Peričić, o. c., 278, 279, i bilj. 139).

³² Milutinović, o. c., 77 i Isti, O južnoslavenskom obilježju boja na Kosovu. U povodu 600. godišnjice (Zadarska revija 1—2), Zadar 1989, 23.

(3. VIII. 1988, 19) piše da »na osnovu vesti jednog talijanskog letopisa« (S. A.) Fr. Rački smatra da je na Kosovu sudjelovao jedan odred Hrvata. »Prema ovom letopisu« (S. A.) sultan Murat je »juna 1389. godine poginuo u borbi s rege Rasci(ae), rege Ungariae, comite Lazaro et domino Johanne banno« (S. A.). Ujedno se na kraju opredjeljuje da »vesti talijanskog letopisa o učešću odreda Hrvata na Kosovu podležu daljoj proveri«³³ (S. A.).

I dok je on ovdje malo nejasan u pogledu sudjelovanja Hrvata, u knjizi »Istorija srpskog naroda« (II, Beograd 1982, 43, bilj. 23) pod naslovom »Kosovska bitka« kaže kako »nema dovoljno osnova pretpostavka da je u kosovskom boju učestvovao odred Hrvata. To se izvodilo iz vesti jednog italijanskog letopisa, u kome je meseca juna pod 1389. godinom zabeležena smrt Murata 'rege Rasci(ae), rege Ungariae, comite Lazaro et domino Johanne banno'!« (S. A.). Kao literaturu za to on citira rad Fr. Račkoga, Boj na Kosovu, Rad 97 (1889), 50—51 i M. Dinić, Kosovska bitka, EJ 5 (1962), 236.

Kako vidimo jedini je I. Ruvarac dosada izrazio nepovjerenje u ovaj spis bez ikakve dublje analize toga istoga dokumenta, povezanog s imenom bana i odbacujući svako sudjelovanje Hrvata na Kosovu, kojemu se mišljenju bez ikakva dvoumljenja i samokritike toga izvora sasama priklonio G. Škrivanić, nastojeći Ruvarčevu tezu o neprisutnosti Hrvata u toj bici još više pojačati. Ostali pak naši historičari, sve do R. Mihaljčića, danas vrhunskog eksperta za problem kosovske bitke, koji se nije sasama opredijelio da li su Hrvati sudjelovali na Kosovu polju ili ne, suglasili su se da su Hrvati ipak ondje bili, uzevši poneki od njih kao dokaznu bazu za to i navedeni isječak iz forolivskih anala, koje većina od njih kao izvor drugoga reda nije štampane ni vidjela, a kamoli im kritički obradila sadržaj.

Zato ćemo taj podatak, koji smo što je moguće točnije preveli, sada pokušati što kritičnije sagledati i njegovu vrijednost valorizirati.

Već iz samoga teksta ovoga izvora, koji potvrđuje da su neki izrazi u njemu uzeti iz starijega izvora (npr.: Rassi, Ungariae, domino, cruccsignatis, campis), saznajemo da je sultan Murat kod Drača pustošio područje Grčke i Dalmacije. Ali da su se protiv Turaka bili zavjerali kralj Raške, kralj Ugarske, knez Lazar i »gospodin« (dominus) ban Ivan s križarima i da je poginuo Murat, dok su obje vojske na bojnim poljima doživjele najveći pokolj (ili poraz).

Znači Murat je prvo pustošio u okolici Drača, koji je Venecija, iako je njegov gospodar bio knez Karlo Topija, utvrđivala 1387, 1388. i 1389. u slučaju turske opasnosti da ga ne zauzmu.³⁴

Time je sultan ugrozio i dijelove Grčke i Dalmacije te su se protiv njega urotila već navedena dva kralja, knez Lazar i ban Ivan, pa je taj vladar bio ubijen (ne kaže se gdje: S. A.).

U vezi s tim interesantan je spis Filipa Mezijera, sastavljen prije listopada 1389. g., u kojem je zapisao da je Murat potpuno pobijeđen u predje-

³³ Mihaljčić, o. c., Politika, Beograd 3. VIII. 1988, 19.

³⁴ S. Ljubčić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i mletačke republike IV, MSHSM IV, Zagrabiae 1874, 243, 247—249, 251, 254, 259, 264—267.

lima Albanije te da su on i njegov sin pali u boju kao i najhrabriji iz njegove vojske.³⁵

Bez obzira na potpunu točnost ovih podataka iz anala i Mezijera moramo priznati da je Murat ratovao i kod Drača i u njegovu širem području, koje se smatralo dijelom Grčke i granicom prema Dalmaciji. Naime još po Izidoru Seviljskom (o. 560—635) pod pojam Grčka ubrajale su se zemlje: Dalmacija, *Epir* (S. A.), Helada, Tesalija, Makedonija, Ahaja, Kreta i Kikladi, tj. Ilirik mu je bio uopće čitava Grčka.³⁶

Prema tome je »predjel« Grčke u ovom izvoru značio Epir, u čijem je sastavu bio Drač, kod kojega je pljačkao sultan Murat. Što se tiče Dalmacije, koja je graničila s Dračem, imamo potvrdu u žitiju Sv. Metodija, tj. kada je on 881/2. g. putovao iz Rima, prolazio je preko Dalmacije i stigao do Drača, a odande onda kopnenim putem do Carigrada. Po Konstantinu VII Porfirogenetu Dalmacija je počinjala upravo od granica Drača do planina Istre, a po Popu Dukljaninu dio Primorja je bio Gornja Dalmacija (superior Dalmatia), koja je išla od Duvna do Drača.³⁷ U vezi dakle s onim izvorom, tj. forolivskim analizama, oni točno omeđuju kod Drača granice njegova područja i s Grčkom i s Dalmacijom, u čijem predjelu su Turci tada pustošili.

Kako se u ovim analizama pod 1389. godinom anonimno navode: kralj Raške i kralj Ugarske, a po imenu: knez Lazar, potrebno je da kažemo ovo: kralj Raške je tada bio Stjepan Tvrdko, krunjen 1377. u Mileševu za »krala Srblom, Bosni, Primorju, Hlmsci zemli, Dolnim krajem, Zapadnim stranam, Usori, Soli i Podrinju k tomu«,³⁸ koji se u poveljama na latinskom stalno titulira kao: »Stephanus Tuertcho dei gratia *Rex Rascie* (S. A.), Bosone, Mari(time)que partium«,³⁹ a godinu dana poslije bitke na Kosovu 10. VII. 1389. kao: »Stephanus Tuertcho rex *Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie* (S. A.), maritimarumque partium...«⁴⁰

No 1389, a i prije, zove se i Žigmund, muž Marije, kćeri Ludovika I Anžuvinca, »Sigismundus dei gratia *Vngarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruie* (S. A.), Galicie, Comanie, Bulgarieque rex...«⁴¹ što nije ni Tvrdka a ni Žigmunda smetalo da slobodno razvijaju svaki svoje ratne planove na zatranim teritorijima.

Ali u ovim forolivskim analizama ne odnosi se naziv: kralj Ugarske ipak na Žigmunda, koji je bio u ratu s Tvrdkom i Ivanom Paližnom i spremao

³⁵ Gl. M. Dinić, Dva savremenika o boju na Kosovu, Glas SKA LXXXII, Beograd 1940, 135. R. Mihaljčić, o. c., Politika, Beograd 3. VIII. 1988, 19.

³⁶ S. Antoljak, Srednovekovna Makedonija I, Skopje 1985, 152, bilj. 23, 212, 213 i bilj. 132.

³⁷ Antoljak, o. c., I, 750, 387, 425.

³⁸ Šišić, Hrvoje, 20.

³⁹ V. Čorović, Kralj Tvrdko I Kotromanić, Posebna izdanja SKA LVI, Beograd 1925, 104; S. Ljubić, Listine... IV, 221; T. Smičiklas, Codex XVII, 312, 313, 297, 298, 306—308.

⁴⁰ Fr. Rački, Notae Joannis Lucii, Rad JAZU XIII, Zagreb 1881, 249.

⁴¹ G. Fejer, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1, Budae 1834, 499; SDC XVII, 465, 466.

se napasti kneza Lazara, već na sina ubijenoga ugarsko-hrvatskoga kralja Karla II Dračkoga (24. II. 1386). Naime to je bio malodobni Ladislav Napuljski, koji je odmah poslije očeve nasilne smrti proglašen od Karlovih pristaša za ugarsko-hrvatskog kralja⁴² te se kao sin pokojnog kralja Karla trebao krunisati već početkom 1389. godine i s njime Venecija namjerava sklopiti ugovor i mir u kolovozu 1390,⁴³ a već 7. X. 1391. Ladislav se kiti širokom titulom: *Ladislaus dei gratia Hungarie (S. A.), Jerusalem, Sicilie, Dalmatie, Croacie, Rame, Seruie (S. A.), Galicie, Comanie, Bulgarieque rex, Prouincie ac Forealquerii ac Pedemontis comes...*, dok 15. X. 1392: *Ladislaus dei gratia Hungarie (S. A.), Jerusalem et Sicilie rex etc.*,⁴⁴ 17. VI. 1402. kao: »*Ladislaus dei gratia Hungarie (S. A.), Jerusalem, Sicilie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie (S. A.), Galitie, Lodomerie, Comanie, Bulgarie rex, provincie et Frohacalquerii ac Pedemontis comes...*« spremajući se na okupaciju »*regnum nostrorum Hungarie, Dalmatie, Croacie, Slavonie (S. A.) et aliorum regnum eis anexorum...*«.⁴⁵ No, kako znamo, zbog dinastičkih borbi on je tek u Zadru u kolovozu 1403. krunjen za kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske.⁴⁶ Znači Ladislav se nazivao kraljem Ugarske odmah nakon što je priznat za kralja od očevih privrženika, a i prije samoga krunjenja!

Ne samo to. U ljeto pak 1386. započeo je svojom samostalnom djelatnošću u Hrvatskoj i kralj Tvrdko, koji je prividno nastupao u ime Ladislava Napuljskog i otada se stranka kralja Tvrdka, koju je u Hrvatskoj predvodio Ivan Paližna, spaja s napuljskom strankom iz sjeverne Hrvatske (Slavonije) Pavla Horvata, zagrebačkog biskupa, u jedinstveni pokret, koji je naišao i na podršku kneza Lazara.⁴⁷

Što se tiče titule Lazara, koji se u ovim analizama naziva: »comes«, tj. knez, on se i na novcima piše ćirilicom: knez Lazar,⁴⁸ a latinicom: Conte Lasar,⁴⁹ dok u ispravama na hrvatskom ili srpskom (ćirilicom) kao: »samodržac vseie srbskie zemle« ili »hristoljubivi knez Srblem i podunaviju Stefan (S. A.) Lazar« (1381) ili »samodržavni knez vsem Srblem«⁵⁰ itd. No zato ga u 16. st. dubrovački pisac Ludovik Tubero Crijević naziva »Dardanorum rex Lazarus«,⁵¹ dok mu anonimni dubrovački anali iz kraja 15. st. čak pripisuju naziv: »Despot Lazar Re de Bosna« i pod imenom »Bosnesi« u bici na Kosovu polju ubrajaju uz samoga Lazara i Vuka Brankovića kao i voj-

⁴² G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1978, 273.

⁴³ Ljubić, *Listine IV*, 261, 285.

⁴⁴ SDC XVII, 390, 460.

⁴⁵ Ljubić, o. c., IV, 463, 464.

⁴⁶ Gl. i Ljubić, o. c., IV, 480, V (1875), 1, 13, 15.

⁴⁷ *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953, 741.

⁴⁸ S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 460–464.

⁴⁹ *Dinar kneza Lazara, Intervju (Boj na Kosovu)*, *Politika*, Beograd 28. VII. 1988, 13.

⁵⁰ Ljubić, *Opis*, 158, 159.

⁵¹ J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Ungaricarum veteres ac genuini II*, *Vindobonae* 1746, 222, 223.

vodu Vlatka Vukovića.⁵² Austrijski pak orijentalist Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856), na osnovi turskih kroničara, Lazara titulira »der Kral von Servien« ili »der König von Servien«,⁵³ a S. Ljubić začudo piše da je »g. 1377. vienčan u Prizrenu srbskom krunom«, koju si je stavio na glavu »privolom svećenstva i sabora«, dok bizantski pisac Duka, dodaje Ljubić, citirajući Rajića, da je Lazar bio čak Dušanov nezakoniti sin.⁵⁴

Svi gore navedeni suvremeni ili nešto kasniji izvorni podaci o tituliranju vladara Stjepana Tvrdka, Zigmunda i Ladislava Napuljskog pokazuju da se oni nazivaju kraljevima Raške ili Srbije, dok se za Lazara može reći da je njegova titulacija, iako ga prikazuje u činu »kneza« gospodarem širega područja, kojim nije vladao, samo od formalnog značenja, jer se točno zna kojim je on zapravo predjelom vladao i s kime je svoju vlast dijelio.

Što se tiče sudjelovanja križarskih vitezova pod banom Ivanom, saveznikom navedenih vladara, kojega navode forolivski anali kao izvor II. reda, iz njih se može indirektno zaključiti da su to bili svakako Hrvati, koji su također sudjelovali u borbama protiv Murata i Turaka. Iako ovaj izvor ne navodi kao mjesto ove borbe i pogibiju toga sultana Kosovo, već samo to iznosi ono pismo firentinske općine, mi ćemo pokušati točno utvrditi sa suvremenim izvorima tko je taj ban zapravo bio, iako to nije ništa novo. Naime to je uistinu bio Ivan Paližna, vranski prior i ban kraljevina Slavonije, Dalmacije i Hrvatske (regnumque Sclavonie, Dalmatie et Croacie banus)⁵⁵ u službi napuljske anžuvinske kraljevske kuće (od koje je još 1386. postavljen za bana i na tom položaju ostao do smrti), koji se navodi već u povelji od 28. I. 1387. U njoj on piše svim knezovima, sucima, viječnicima i općinama (communibus) gradova kraljevine Dalmacije (civitatum regni Dalmatie), kojima preporučuje svoga vjernoga familijara Firentinca Chioni Marina, kojemu je prodao prihode od solana.⁵⁶ Inače Paližna se 6. X. 1388. ubraja među neprijatelje i rebele svete krune Ugarske, a 7. V. i 8. XI. 1389. ga Zigmund naziva nevjernim i još 23. V. 1393. ga se sjeća kao »infidelisa«.⁵⁷ Taj eto Paližna, za kojega već 26. IV. 1392. njegov nećak,

⁵² Li annali della nobilissima republica di Ragusa, MSHSM 14, Scriptorum I, Zagrabiae 1883, 48; G. Škrivanić, Kosovska bitka (15 juna 1389), Cetinje 1956, 13, bilj. 39.

⁵³ J. von Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches I, Pesth² 1834, 177.

⁵⁴ Ljubić, Opis, 157, 159, 160.

⁵⁵ Fejer (CD X/3, 66) piše o Paližni ovako: »Joanes prior assumit titulum Bani Dalm. Croat. et Slav.« (Peričić, o. c., 266, bilj. 123), dok Kukuljević Sakcinski (Priorat vranski, Rađ JAZU 81, 68) kaže, ne naznačujući odakle je uzeo podatak, da kada je Karlo Bečki postao ugar.-hrv. kraljem, sjetio se svoga prijatelja i privrženika priora vranskog Ivana od Paližne, te ga imenuje »početkom g. 1386. banom kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Šišić samo kaže da je Karlo II imenovao Ivana Paližnu za hrv. bana (F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1975, 221).

⁵⁶ SCD XVII, 52.

⁵⁷ SCD XVII, 169, 200, 234, 514. Čak Pavao Ritter Vitezović u svojoj »Kronici« pod 1387. g. piše ovako: »Ivan Ban Horvatzki pred sztrahom Sigismunda kralya issel je pod obrambu (S. A.), y v Dvor Tverdka Kralya Bossanszkoga, od koga y

također zvan Ivan de Paližna, vranski prior, kaže da je bio nekoć vranski prior i ban Dalmacije i Hrvatske (Dalmatie atque Croacie banum), uistinu je bio ban ovih kraljevina, usko surađujući sa svojim prijateljem Stjepanom Tvrdkom, kraljem Raške, Bosne i Primorja, koji (tj. Tvrdko) 1390. navodi svoje službenike u *svojim* (S. A.) kraljevinama Dalmaciji i Hrvatskoj (in regnis nostris Dalmatie et Croacie) kako taj isti vladar izričito kaže. U tim dakle svojim kraljevinama imenovao je Tvrdko i svoje vojvode kao što je bio Vladko Vuković »voevoda in partibus Dalmatie et Croacie« (24. III. 1389) i onda Pavao Klešić »voevoda regni Croacie« (30. VIII. 1390).⁵⁸

Iako Tvrdka kao kralja Raške i Bosne Splićani još 1. VIII. 1387. priznaju za svoga prirodnoga gospodara, njihova općina se pismeno žali već 10. VI. 1388. Žigmundu i Mariji kao svojim prirodnim vladarima na nasilja Tvrdka i Ivana od Paližne »*cruciferie*«⁵⁹ (S. A.) da vrše nasilja nad njima u njihovoj okolici već 3 godine. Tu svoju žalbu oni šalju i 28. VIII. 1388. g. Još početkom veljače 1389. vojvoda Vlatko »Hranić«, tj. Vuković, suprotstavlja se udružen sa vojskom Ivana Paližne u okolici Zadra Žigmundovom banu »Slavonije« Ladislavu Lučencu, kojega je budimski dvor poslao u Dalmaciju, imenovavši ga i gubernatorom Dalmacije i Hrvatske i vojvodom kraljeve vojske u tim krajevima.⁶⁰

Time se još jače očituje uloga bana Paližne,⁶¹ koji je sve ove operacije vršio s odobrenjem napuljskoga dvora i u punom dogovoru sa svojim prijateljem kraljem Tvrdkom preko Vlatka Vukovića, a protiv zajedničkog protivnika Žigmunda, koji je uzaludno pokušavao što više sačuvati predjele Hrvatske i Dalmacije.

24. III. 1389. Splićani pak preko svojih poslanika pišu čak samome Tvrdku na *zapovijed* (S. A.) njegova predstavnika i zastupnika vojvode Vlatka u dijelovima Dalmacije i Hrvatske (maiestatis vestre voevoda in partibus Dalmatie et Croacie) te mu izjavljuju da, ako im Žigmund ne pomogne, oni će se njemu (Tvrdku) podvrgnuti.⁶² Ujedno su splitski poslanici stupili u vezu i s poslanicima ostalih dalmatinskih gradova, koji su također izložili slično svoje stanje i Tvrdko im je dao kao *krajnji rok 15. VI. 1389. g.* (S. A.) do kojega trebaju da se konačno odluče hoće li ostati vjerni Žig-

Imanye dobil je vu Ussori...« (Pavao Vitezovich, Kronika aliti szpomenek vszega szveta vekov..., Zagreb 1744, 109).

⁵⁸ SCD XVII, 433, 312, 313, 188, 189, 312.

⁵⁹ Tako ga naziva kraljica Marija 14. IX. 1387 (Johanne crucifero) a onda i kralj Žigmund 8. XI. 1389 (Johannis crucifery), koji ga s Ivanom Horvatom ubrajaju među svoje poznate nevjernike (SCD XVII, 87, 234).

⁶⁰ Gl. Perićić, o. c., 276.

⁶¹ N. Klaić (Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 657) piše da je Ivan Paližna »još uvijek« (tj. 1388. g.: S. A.) Tvrdkov ban. No i Novak (Povijest Splita I, 281) kaže da je (valjda 1387: S. A.) u samom Klisu stolovao Ivan Paližna »kojega je Tvrdko postavio za bana u Hrvatskoj«, za što, po našem mišljenju, nemamo nikakve izvorne potvrde. Naime Ivan Paližna je ostao ban, imenovan od Karla Dračkoga sve do svoje smrti, stalno povezan s napuljskim dvorom.

⁶² SCD XVII, 80, 153, 154, 163, 164, 188, 189.

mundu ili prijeći na njegovu stranu. No i taj je 15. VI, na koji se bila bitka na Kosovu, prošao, jer je Tvrdko iz Hrvatske⁶³ poslao tokom lipnja 1389. Vlatka Vukovića u pomoć Lazaru, kako piše uz ostale i G. Novak.⁶⁴ Možda se tada još u Hrvatskoj pridružio Vukovićevoj vojsci i ban Ivan Paližna sa svojim križarima te su onda zajednički i vojnički broјčano osnaženi stigli na kosovsko bojište.

Ako sada pažljivo usporedimo u navedenim analima onaj podatak u vezi s banom Ivanom o njegovim križem obilježenim vojnicima (*crucesignatis*), tj. križarima ili krstašima, onda nema sumnje da je to bio uistinu ban Ivan Paližna, ban Slavonije, Dalmacije i Hrvatske ili samo Dalmacije i Hrvatske.

Drugo je sada pitanje da li se iz ovih anala može sagledati da je taj ban sudjelovao uistinu u bici na Kosovu polju, o čemu ti anali uopće ništa ne kažu da je to Kosovo polje. Jedino se posve možemo suglasiti da se u cijelosti slaže podatak u tim analima, tom pravovaljanom izvoru drugoga reda, glede ličnosti bana Ivana i njegovih križara s navedenim izvorima prvoga reda, koje smo nešto prije spomenuli, a što je sa samim sudjelovanjem Hrvata na Kosovu, doduše ne govore izravno ti izvori, ali je jasno da se pod izrazom: »*crucesignatis*« svakako kriju Hrvati! No zato znamo da je Lazaru stigao od Tvrdka, njegova saveznika, u pomoć i odred bosanske vojske pod zapovjedništvom Vlatka Vukovića. To nije bio obični gest jednoga kralja, već Tvrdkova obaveza kao kralja »Srblema« ili »Raške«, izravnog potomka po ženskoj lozi Nemanjića (po Jeleni, kćeri srpskog kralja Dragutina, udatoj za Tvrdkovog djeda Stjepana I Kotromanića), a čija je majka bila Jelena, kći Jurja Bribirskoga Šubića, kneza Klisa.⁶⁵

U tzv. »Istoria Padovana« (1311—1406) od Andreje Gatara, suvremenika Tvrdka nalazi se pak izvorni podatak: kako je taj kralj saznao da milanski vojvoda prodaje oružje turskom sultanu da naoruža svoje čete i da zarati te je zbog toga bio vrlo neprijateljski raspoložen prema njemu, što je saznao mudruški knez Stjepan, koji je stajao u vrlo dobrim odnosima s Tvrdkom.⁶⁶

Iz ovoga suvremenoga izvora, koji se u rukopisu i danas čuva u biblioteci talijanske feudalne porodice Este, možemo zaključiti i to da je prodaja ovoga oružja Turcima uslijedila prije 15. lipnja 1389. g., tj. dana ultimatum bosanskoga kralja, do kojega su se dalmatinski gradovi imali odlučiti hoće li ostati vjerni Žigmundu ili prijeći na stranu Tvrdka.

⁶³ Novak kaže da je Tvrdko povukao iz »Hrvatske V. Vukovića, Dinić pak piše da je bos. vojska pod Vlatkom Vukovićem povučena iz »Dalmacije« i poslana u Srbiju (*Historija naroda Jugoslavije I*, 583).

⁶⁴ Novak, o. c., I, 286—288. Gl. i VI. Čorović, Vlatko Vuković, vojvoda bosanski, Prosveta (almanah) 1925, 83—86.

⁶⁵ Ljubić, Opis, 207, 206.

⁶⁶ L. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores ab anno aerae christianae quingentesimo ad millesimum quingentesimum XVII: Chronicon Patavimum italica lingua conscriptum ab anno MCCCXI, usque ad annum MCCCXVI auctore Andrea de Gataris... Ex manuscripto codice Bibliothecae Estensis, Mediolani MDCCXXX, 763.*

Svakako će i ovaj podatak iz Padovanske kronike poslužiti kao nadopuna ostalim već navedenim izvorima te biti od određene koristi glede objašnjenja razvoja ratnih prilika i uloge i djelatnosti pojedinih osoba u 1389. g. na navedenom dijelu Balkana.

Inače se Vlatko Vuković, iz kuće Kosača, a stric Sandalja Hranića upravo 24. III. 1389. navodi u ispravi kao Tvrdkov vojnoadministrativni zamjenik i vojvoda u dijelovima Dalmacije i Hrvatske — samo ne znamo točnije koji je to dio bio. Ovaj vojskovođa dakle kao punopravni namjesnik kralja Tvrdka u tim dijelovima, pod čiju je utjecajnu sferu spadao i Split, kako smo već naveli,⁶⁷ svakako je u svome odredu imao uz svoje vojnike i znatan dio Hrvata iz ovih predjela Dalmacije i Hrvatske u bici na Kosovu polju, na što upozorava ovako izvorima učvršćena pretpostavka, koja se teško može pobijati.

Funkciju vojvode, koju je vršio u ime svoga vladara Vuković u dijelovima Dalmacije i Hrvatske, dao mu je svakako Tvrdko i on je bio ondje njegov najviši službenik, tj. opunomoćenik. Zato prije nego što će krenuti u pomoć Lazaru, Vlatko Vuković je umjesto Tvrdka,⁶⁸ kao njegov vojskovođa svakako uzeo u svoju vojsku, koja je po Hammeru-Purgstallu,⁶⁹ a onda i po Ljubiću,⁷⁰ brojila 20.000 ljudi, i stanovnike dalmatinsko-hrvatskih dijelova, a to su bili Hrvati.

No M. Dinić isprva kaže u »Historiji naroda Jugoslavije« iz 1953. g. da je Tvrdko pomagao kneza Lazara, »obustavio osvajanje Dalmacije i uputio u Srbiju svoju vojsku pod vojvodom Vlatkom Vukovićem. S Bosancima je došao, kako se čini (S. A.), i jedan odred Hrvata pod banom Ivanišima Pališnom...« (S. A.). 132 strane zatim u istoj »Historiji« piše da je Tvrdko pomogao Lazaru u boju na Kosovu te da je *bosanska vojska, povučena iz Dalmacije i poslana pod vojvodom Vlatkom u Srbiju, iako je time odložena već gotovo kraju privedena predaja dalmatinskih gradova*« (S. A.). Ujedno dodaje da o djelatnosti te vojske i »o samom boju malo znamo«. Vlatko Vuković je uspio da se bez znatnih gubitaka povuče s glavnim dijelom svoje vojske, a »poznato je« da je Tvrdko »još nekoliko nedjelja poslije boja dao izvještaje u Trogir i Firenzu o svojoj velikoj pobjedi nad Turcima i primao odatle čestitke«.⁷¹

⁶⁷ Gl. Rački, Pokret, Rad JAZU III, 96 i bilj. 1 i SCD XVII, 188, 189.

⁶⁸ Orientalist Hammer čak zna na kojoj su strani u kršćanskoj vojsci bili knez Lazar (u sredini), Vuk Branković na desnom krilu, a kralj Bosne Tvrdko na lijevom (Hammer, o. c., 177). Sljedeći pak Hammera, to isto ponavlja i J. W. Zinkeisen (Geschichte des osmanischen Reiches in Europa I, Hamburg 1840, 260).

⁶⁹ Hammer, o. c., I, 178.

⁷⁰ Naime Ljubić još 1864. kaže da je Tvrdko poslao Lazaru 20.000 vojnika u pomoć s velikim vojvodom Vlatkom Hranićem, koji na Kosovu se hrabro »uzdrži« (S. Ljubić, Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži I, Rieka 1864, 230). Tu je brojku već prije naveo anonimni prevodilac Dukine historije, kako piše Skrivanić (o. c., 40 i bilj. 139).

⁷¹ Historija naroda Jugoslavije I, 583.

Inače vrlo je složeno odgovoriti tko je još osim Hrvata i Srba sudjelovao u bici na Kosovu polju te da li se može zaključiti i iz turskih izvora, barem indirektno, pod kojim bi se nazivom mogli kriti Hrvati.

Tako najstariji turski izvor o tom boju Ahmedi (između 1334—1413) kaže da su Lazaru (»Laz«) nevjernici kršćani što ih ima do Zapada dali vojske bez broja.⁷² Pod tim bismo mogli razumijevati razne narode, npr. Bosance, Mađare pa i Hrvate itd. Historičar pak Uruđ u svojoj kronici, pisanoj oko polovice 15. st., donosi kako je despot Lazar (Laz-oglu) uzeo mnogo plaćenika iz Srbalja (Syrf), Laza, Albanaca, Bosne i Ugarske (Uđurosa) te skupivši tako vojnike od svakog naroda izišao i on na Kosovo. Turski pak anonim-kroničar iz prve četvrtine 16. st., služeći se sasama Uruđem, priča da je Lazar (Laz-oglu) iz Srba (Srf), Laza, Albanaca, Bosne i Ugarske (Ungurus), iz svih tih spomenutih krajeva i zemalja skupio mnoštvo ljudi i savvao osim toga i plaćenike pa s tim ogromnim mnoštvom stigao na Kosovo. Šukrullah (u. oko 1460) u svojoj pak historiji opisuje kako je vladar Lazar (melik Laz) od zemalja zapada zatražio pomoć te su mu iz redova Vlaha, Ugara, Čeha, Srba, Albanaca, Ulgara (Bugara) i Franaka poslali vojsku.⁷³ Ali tom prilikom ne govori izravno da su se vojske sastale na Kosovu, nego da je Murat krenuo ovaj put u zemlju Lazara. Mehmed Nešrija (u. oko 1520) u svom spisu također piše da su Lazaru došle u pomoć vojske iz Vlaške, Ugarske i Češke te od Albanaca, Ulgara (Bugara) i Franaka. Nešrijom se također poslužio i Sad-ud-din ili Seaduddin (u. 1599) te uz navedene narode još nabraja i Moldavce (Bogdane) i Poljake (Lehe).⁷⁴

Kako Josephu barunu Hammer-Purgstallu nisu bili poznati turski pisci 15. stoljeća, on se poslužio onima iz 16. st., a to su bili Nešrija i Sad-ud-din ili Sead-Edin. Tako Hammer-Purgstall po Sead-Edinu opisuje da je nevjernička vojska bila sastavljena od sedam jezika (»sieben Zungen«), tj. od Srbijanaca, Bugara, Bosanaca, Albanaca, Vlaha, Poljaka, a i Ugra.⁷⁵

Malo drugačijim izrazima to kaže Zinkeisen, uzimajući za to također Sead-Edina, koji piše, kako to citira Hammer-Purgstall, da su se čak vladoci Bosne, Italije (S. A.), Ugarske, Vlaške, Albanije, Bogdanije (Moldavije: S. A.), Poljske i Češke ujedinili s Lazarom, knezom Srbije, te da su pozadinu u boju na Kosovu sačinjavali i Ugri i Bugari, dio Albanaca, kao i čete iz Hercegovine,⁷⁶ dok u jednom starijem srpskom rodoslovu, koji je nastao početkom 15. st. (po Lj. Kovačeviću), stoji da je car Murat pošao na Lazara vodeći brojno mnoštvo Turaka, Tatara, Karmijana (Perzijanaca: Lj. Kovačević), Sarhanita, Grka, Bugara i Albanaca i sukobio se s Lazarom na Kosovu polju.⁷⁷

⁷² Šišić, Nov prilog, Starohrvatska prosvjeta NS I, 95; A. Olesnicki, Turski izvori o Kosovskom boju. Pokušaj kritičke analize njihova sadržaja i uzajamne konstruktivne veze, Glasnik skopskog naučnog društva XIV, Skoplje 1935, 61.

⁷³ Olesnicki, o. c., 62—64, 67—69, 73.

⁷⁴ Olesnicki, o. c., 79, 84, 87.

⁷⁵ Hammer, o. c. I, 177.

⁷⁶ Zinkeisen, o. c. I, 260.

⁷⁷ Lj. Kovačević, Vuk Branković (1372—1389), Godišnjica Nikole Čupića X, Beograd 1888, 158.

Da zaključimo. U turskim izvorima-piscima iz 15. st. mogli bismo pretpostaviti da se možda kriju Hrvati ili pod općim nazivom: nevjernici i kršćani (Ahmedi) ili pak pod »Ugri« (Šukrullah) ili pod »Bosna« i »Ugarska« (Uruđ),⁷⁸ a u 16. st. pod »Ugarska« (Nešrija i Sead-Edin).

Svakako ovakvi podaci glede nabranjanja narodâ na osnovi turskih nešto kasnijih izvora-pisaca, kojima i sadašnji turski historičari malo posvećuju pažnje u vezi s kosovskom bitkom i njezinom problematikom, jer im ne izgleda tako važna kao drugi stoljetni ratovi Turske s evropskim vladarima, ipak podliježu objektivnoj kritici, a pogotovo i zato što ni bizantinski ni zapadni pisci takvu vrstu podataka ne daju da bi se mogli s pomoću njih valorizirati turski kroničari. Zato je i razumljivo što je još 1953. g. M. Dinić u vezi s time reagirao tako što je naveo kako su »fantastične kasnije turske vijesti, po kojima su kneza Lazara pomagali i Bugari, Arbanasi, Vlasi, Mađari, *Nijemci* (! S. A.) i Česi: trebalo je prikazati tursku pobjedu što težom i važnijom«, zaključuje taj naš poznati srpski historičar,⁷⁹ dok drugi srpski historičar Gavro Škrivanić smatra da od svih ovih turskih izvora jedino dolazi u obzir Uruđev podatak, tj. da je knez Lazar unajmio određen broj plaćnih najamnika iz susjednih zemalja.⁸⁰

No zato sada već pokojni turkolog A. Olesnicki, osjećajući manjkavost podataka na osnovi turskih izvora o kosovskom boju, nije gubio nadu »da će nam budućnost otkriti još nove turske izvore«.⁸¹ Ali zato neće ipak biti ubuduće više nikakve sumnje u našoj historiografiji da su u ratnom sukobu na Kosovu⁸² ne samo sudjelovali i Hrvati pod vodstvom Vlatka Vukovića, Tvrdkovog namjesnika i vojvode u predjelima Dalmacije i Hrvatske nego i ratnici vranskog priora i bana Ivana Paližne, porijeklom Hrvata, ukoliko mozaički povežemo pogibiju Murata na bojnim poljima, kako to iznose foliolivski anali, s bitkom i Muratovim ubojstvom na Kosovu polju, o čemu govori pismo firentinske općine od 20. X. 1389. upućeno Tvrdku te gdje su imali ovi Hrvati takvu ulogu kojom su kršćani ostali nepobijeđeni i nesavladani.

I na kraju možemo reći da svi ovdje citirani i kritički obrađeni izvori I. i II. reda, o kojima smo toliko govorili, pobijaju u cijelosti mišljenje onih koji su a priori zabacivali a i zabacuju prisutnost Hrvata na Kosovu, kao i još nekih drugih naroda, za što trebaju ipak dati mnogo jače izvornije protudokaze.

⁷⁸ Šišić ovaj Uruđov izraz »Ugarska« pretvara i u »Ugre« te kaže da su to »ljudi iz Ugarske i Slavonije (S. A.) i F. Šišić, Kosovska bitka, *Novosti*, Zagreb 28. VI. 1939, 6).

⁷⁹ *Historija naroda Jugoslavije* I, 450, 451, 583.

⁸⁰ Škrivanić, o. c., 39.

⁸¹ Olesnicki, o. c., 95.

⁸² Šišić je još 1896. g. napisao kako »združena srpsko-bosansko-vlaška (S. A.) vojska sasvim je razbijena na Kosovu (15 jula 1389«: S. A.) (F. Šišić, *Bitka kod Nikopolja 25 septembra /1936/*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* VIII, Sarajevo 1896, 60, 54), što ipak nikada nije demantirao!

Zusammenfassung

HABEN DIE KROATEN AN DER SCHLACHT AUF DEM AMSELFELD IM JAHRE 1389 TEILGENOMMEN?

Zuerst trägt der Verfasser alles vor, was im Jahre 1989 anlässlich der 600-Jahresfeier der Schlacht auf dem Amselfeld gesagt und geschrieben wurde, um dann zur kritischen Erörterung der primären und sekundären Quellen über diese Schlacht überzugehen sowie zum Studium dessen, was für einen Standpunkt einzelne jugoslawische Historiker und Wissenschaftler im Laufe des 19. und des 20. Jhs. diesen Quellen gegenüber eingenommen haben und wie sie sie bewertet haben.

Aus diesem Anlaß schenkt der Verfasser den sog. *Anales Forolivienses* (zweite Hälfte des 15. Jhs.) die größte Aufmerksamkeit, die sich auch auf das Jahr 1389 sowie den Aufeinanderprall der christlichen Herrscher mit dem Sultan Murad I. beziehen und wo auch zitiert wird, daß an dieser Schlacht auch der kroatische Banus Ivan mit seinen Kreuzrittern teilgenommen hat — und das kann nur Ivan Palizna, der Prior von Vrana, gewesen sein.

Aus dieser Quellenangabe ist klar zu ersehen, daß das Kroaten waren.

Was Vlatko Vuković, den Heerführer und Statthalter des bosnischen Königs Tvrtko I. in einigen dem König Siegmund dem Luxemburger im Krieg abgerungenen Teilen Dalmatiens und Kroatiens anbelangt, kann aufgrund zeitgenössischer Urkunden ebenfalls geschlossen werden, daß in der Schlacht auf dem Amselfeld unter der Führung von Vuković auch Kroaten aus den genannten Gebieten gekämpft haben.

Daß an der Schlacht auf dem Amselfeld auch Kroaten teilgenommen haben, wird sogar in einigen türkischen Quellen bestätigt, allerdings werden sie unter anderen Namen zitiert.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH